

De cultuur van afzijdigheid

JOS VAN DER LANS

Cultuurpsycholoog en zelfstandig tekstschrijver

Mijn moeder is onlangs 78 jaar geworden. Ze woont in een bejaardenwoning aan de rand van het dorp Neede in de Achterhoek en ze is sinds de zomer van 1993 weduwe. Naast haar huisje in Neede heeft ze een caravan op een camping in Laren op zo'n twintig kilometer van Neede. Vooral zomers verblijft zij bijna permanent op deze camping.

Zo nu en dan moet zij echter naar huis en dat is iets waar ze enorm tegen opziet. Want om thuis te komen moet ze eerst met de fiets naar het dorpje Laren, daar zet ze de fiets in de fietsenrek van een café-restaurant, waarna ze de bus moet nemen naar Borculo, waar ze over moet stappen op de bus naar Neede en daar moet ze dan weer een heel eind lopen. En omdat ze eigenlijk nagenoeg niets meer ziet, ziet ze altijd erg tegen dit soort ondernemingen op.

Vorige zomer besloot ze op een mooie dag heen en weer te gaan van haar camping naar haar huis, waar ze de planten water wou geven, een was wilde doen, of misschien wilde ze alleen even controleren of alles in orde was. Ze wilde nog dezelfde dag terugkeren. Dat ging allemaal goed tot ze op het einde van de middag weer met de bus in Laren arriveerde en naar haar fiets liep die ze die ochtend in het fietsenrek van het Larense café-restaurant had geparkeerd. Tot haar verbazing zag ze dat iemand de fiets had opgetild, geprobeerd had uit het rek te trekken en toen dat niet lukte omdat het voorwiel vast zat, was de fiets als het ware overdwars op het fietsenrek gezet, waarbij de trappers ergens tussen stangen klem waren komen te zitten. Mijn moeder probeerde de fiets vervolgens uit de houdgreep van het fietsenrek te bevrijden, maar hoe ze ook rukte of trok, het lukte niet. De fiets zat muurvast.

Nu is dat voorval op zich nog geen vermelding in *Socialisme & Democratie* waard, maar het verhaal is nog niet compleet. Het merkwaardige is namelijk dat ze haar hulpeloze getrek, geduw en gesjor ten toon spreidde in het volle blikveld van een goed gevuld terras waar deze middag zo'n dertig kernegezonde mensen waren neergestreken. Onder het genot van een drankje zagen zij een 78-jarige vrouw een vol kwartier met een fietsenrek worstelen, zonder dat iemand de moeite nam om even te informeren of er wellicht een handje geholpen kon worden. Uiteindelijk heeft mijn moeder het ding op eigen kracht uit het rek weten te bevrijden en is ze met tranen op haar wangen op een fiets die aan alle kanten aanliep naar haar caravan gefietst.

Hedendaags conformisme

Is dit zomaar een anekdote, een incident zonder verdere betekenis? Nee, zou de

socioloog Herman Vuijsje desgevraagd antwoorden. De afzijdigheid van het terraspubliek is geen uitzondering, het is in tal van opzichten de norm geworden in Nederland als het gaat om de verhoudingen die mensen met elkaar in de openbare ruimte aangaan.¹

Vuijsje ziet deze afzijdigheid uit een betrekkelijk nieuw soort conformisme dat zich van het Nederlandse volk meester heeft gemaakt. Een conformisme dat een als het ware binnenste buiten gekeerde variant is van het conformisme dat de Nederlandse onderdanen in de hoogtijdagen van de verzuiling bezielde. Benauwende sociale controle werd in een paar decennia omgedraaid in een wijd verbreide leven-en-laten-leven-ideologie.

Vuijsje verklaart dit als volgt: 'In de jaren zestig en zeventig werden privacy en zelfbeschikking positieve waarden. Ieder individu moest zich kunnen ontplooiën zonder bemoeizucht van anderen en zonder de betutteling door de staat. Dat idee richtte zich aanvankelijk op de ontvoogding van het privé-leven, maar strekte zich met het verstrijken van de jaren zeventig en tachtig uit tot in de openbare sfeer. Het in de jaren zestig bevrijdende idee van respect voor de persoonlijke privacy dijde in de jaren tachtig uit tot een breed interventietaboe.' Publiekelijk met elkaar bemoeien, zo zou je het kunnen samenvatten, kreeg meer en meer een negatieve connotatie.

Tegelijkertijd worden wij vanaf die jaren door de media in steeds heftiger mate overspoeld door ellende uit alle uithoeken van de wereld. Het is triest maar we beseffen ons terdege dat we er niets aan kunnen doen. Dat heeft de pose van afzijdig blijven verder versterkt en uiteindelijk ook van toepassing verklaart op situaties die zich wèl voor onze neus afspelen. We nemen de wereld waar als een televisiefilm waar we zelf geen rol in spelen. Ingrijpen wordt in die culturele context iets gevaarlijks, iets non-conformistisch, ook in situaties waarin een-handje-helpen geen risico met zich meebrengt. Vuijsje: 'Volgens de nieuwe norm is het *goed* om je afzijdig te houden, iedereen doet het. Het hoort zo. Het is een beetje verdacht als je wel wat doet.'

Tussen de oren

Het aardige van Vuijsjes analyse is dat hij aannemelijk maakt dat die vorm van afzijdigheid niet beperkt blijft tot het laten ploeteren van oude dames bij fietsenrekken, maar tot diep in de vezels van het beleidsdenken en -handelen is doorgedrongen. De norm van afzijdigheid duikt in steeds nieuwe gedaanten en vermommingen op. De norm is af te lezen in het gehamer op minder regels, in de opluchting waarmee de maakbare samenleving is afgezworen, in de filosofie van de terugtrekkende overheid en het onberedeneerde vertrouwen in de gedachte dat de markt alles kan opknappen. Alle beleidsaxioma's van de jaren tachtig en de jaren negentig - respect voor privacy en zelfbeschikking, eigen verantwoordelijkheid, decentralisatie, zelfregulering, verzelfstandiging - delen in feite een gemeenschappelijk geloof in non-interventie met elkaar.

Het is een manier van denken geworden; de anti-inmengingsvertogen zijn ons inmiddels stevig tussen de oren gaan zitten. Vuijsje: 'Je zou het, vrij naar de socioloog Elias, zo kunnen uitdrukken dat we onze spontane impulsen om een mens in nood te

¹.Zie: Herman Vuijsje, 'De bemoeial in de ban - hoe afzijdigheid een deugd werd en slachtoffers maakte', in: *NRC Handelsblad*, 4 november 1995.

hulp te schieten buitengewoon efficiënt hebben leren beheersen, zozeer dat deze terughoudendheid een vanzelfsprekend onderdeel is geworden van onze psychologische uitrusting.'

Vandaar dat niemand van de terraszitters in het dorp Laren uiteindelijk de helpende hand aan mijn moeder heeft toegestoken; er zaten ongetwijfeld mensen op het terras die het even hebben overwogen, maar uiteindelijk besloten ook zij toch maar om datgene te doen wat de meeste Nederlanders doen als er zich iets in het openbaar afspeelt: wel kijken, maar niets doen.

Vraaggericht werken

Vuijsjes analyse laat zich vermoedelijk het meest concreet illustreren aan de hand van het welzijnswerk, een werksoort die in het begin van de jaren tachtig nog het symbool was van gepolitiseerde belangenbehartiging en directe sociale actie. De nieuwe norm van afzijdigheid en non-interventie heeft zich in dit veld een weg gebaad aan de hand van een zeer effectief wapen: de spot. Vanaf het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig werden welzijnswerkers in columnisten-kringen steevast voorgespiegeld als goedbedoelende betweters, als softe sukkels die het voor de mensheid opnamen in de tijd dat iedereen wel voor zichzelf kon opkomen. Aldus werden ze het toonbeeld van ongewenste interventie en bemoeizucht en ze vormden daarmee het decor waartegen de non-interventienorm, de afzijdigheidscultuur zich bijna ongemerkt kon ontwikkelen.

Het boek van Hans Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*², fungeerde vervolgens als theoretische katalysator van dit proces. In dit boek werd het welzijnswerk ontmaskerd als een bezigheid die mensen van zich afhankelijk maakt. Het is niet de vraag naar welzijnswerk die het aanbod bepaalt, zo liet Achterhuis weten, maar het is andersom; het aanbod van welzijnswerk zorgt er voor dat mensen ernaar gaan vragen; het creëert problemen die er anders niet zouden zijn.

Die kritiek heeft in de zorg- en welzijnssector diepe sporen getrokken. Professionals werden terughoudender, non-directiviteit werd een uitgangspunt, voorzichtigheid en afstandelijkheid werden troef. Dat paste vervolgens naadloos in het politiek-ideologische idee dat de overheid moest terugtreden en de markt haar werk moest doen; een adagium dat zich in het welzijnsbeleid heeft vertaald in het hameren op het zogenaamde vraaggericht werken. Je kunt anno 1996 geen nota meer openslaan of je treft bespiegelingen aan over dat het hedendaagse welzijnswerk vooral vraaggericht moet werken, dat wil zeggen: aansluiten bij de vraag van burgers.

Dat soort formuleringen is tegenwoordig zo vanzelfsprekend dat vrijwel niemand het in zijn hoofd haalt om zich af te vragen wat er nu precies wordt gezegd. Welbeschouwd doet zo'n concrete voorstelling er feitelijk ook helemaal niet toe; het begrip fungeert meer als een ideologische plaatsbepaling; het is het met elkaar uitspreken van de norm dat 'de overheid' niet opdringerig zal zijn, maar terughoudend en gediensstig. Die vorm van denken is dus de neerslag van het non-interventiedenken dat zich meester heeft gemaakt van de cultuur van het beleid.

Dat is niet zonder consequenties gebleven. Het inburgeren van migranten in Nederland heeft ernstig te lijden gehad van deze cultuur van non-interventie, van afzijdigheid. Wat wij vooral *niet* moesten doen, zo leerde het welzijnswerk in de jaren

².Hans Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk - een kritiek van de andragogie*. Ambo, Baarn 1979.

tachtig, is mensen hun eigenheid ontnemen, we moesten respect hebben voor de eigen cultuur en taal. Dat is allemaal mooi en prachtig, maar het feitelijke gevolg was wel dat we nagenoeg *niets* meer deden, dat we deze mensen aan hun lot overlieten en de andere kant opkeken als de onvermijdelijke culturele conflicten uitbraken.

Hier wordt pijnlijk duidelijk hoe contra-productief de afzijdigheidscultuur is, want na de onvermijdelijke problemen moet er toch worden opgetreden en dan ervaren betrokken migranten het terecht als een vorm van terechtwijziging, van discriminatie. Had het niet van veel meer respect voor alle betrokkenen getuigt als vanaf het eerste moment dat migranten in grote getale in buurten en wijken neerstreken er een actief beleid was geweest om over culturele eigenaardigheden van *alle* partijen in een regulerend en normerend gesprek te raken?

Braakliggend terrein

De problematische integratie van minderheden in de steden is een voorbeeld dat het non-interventie denken, dat taboe op optreden en bemoeien, in toenemende mate problemen oproept. Er dreigt in toenemende mate een terrein braak te komen, waar niemand zich echt tot handelen en verantwoordelijkheid verplicht voelt. Dat is het terrein van de openbare ruimte, het publieke domein, de leefomgeving, de locaties waarop mensen met elkaar te maken hebben zonder dat ze een gevoel van verplichting tot elkaar hebben. Sommigen ervaren dat als een vorm van vrijheid, maar voor grote groepen gaat deze situatie gepaard met gevoelens van onveiligheid.

Niet voor niets melden zes op de tien Nederlanders dat ze zich onveilig voelen.³ Dat is een fors aantal, maar paradoxaal genoeg zegt dat enorme aantal bitter weinig over de feitelijke onveiligheid van burgers. De cijfers leren immers nog steeds dat Nederland een van de veiligste landen ter wereld is, de kans dat je slachtoffer wordt van een serieuze criminele daad is zeker buiten de steden nagenoeg te verwaarlozen en staat absoluut in geen verhouding met het feit dat om en nabij 60 procent van de Nederlanders zegt zich onveilig te voelen. Dat gevoel is eerder een graadmeter van hoe ver de norm van non-interventie en het bewustzijn dat je op straat op niemand meer kan rekenen in het bewustzijn van burgers is doorgedrongen. Mensen voelen zich in steeds minder mate op hun gemak in de openbare publieke sfeer, ze trekken zich steeds meer terug in hun eigen private domein, daarbuiten voelen ze zich onzeker, onveilig.

Dat is geen nieuwe constatering, dat is een probleem waar elke vorm van openbaar bestuur in toenemende mate tegenaan loopt. Er wordt ook volop over gediscussieerd, zij het niet in de termen die in dit betoog tot nu toe centraal staan. Om grip te krijgen op de problematische kant van de cultuur van afzijdigheid zijn verschillende termen in zwang geraakt: sommigen spreken over de kloof tussen burgers en bestuur, anderen over de legitimiteitscrisis van de politiek, derden spreken over normvervaging of over een herstel van normen en waarden of over een gebrek aan 'bezielend verband'.

Daar blijft het overigens niet bij. Er is een aantal pogingen te onderscheiden om wat aan dit probleem te doen. Het zijn, in mijn woorden, pogingen waarin men zoekt naar een correctie op de cultuur van afzijdigheid, de cultuur van non-interventie. Ruwweg onderscheid ik drie vormen van correctie: een pedagogische correctie, een bureaucratische correctie en een professionele correctie.

³.Zie: *Integrale veiligheidsrapportage 1994* van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

De pedagogische correctie

De eerste vorm van correctie op het non-interventie-denken noem ik de pedagogische. Het is welbeschouwd een poging tot heropvoeding van burgers, zodat ze weer het hart op de juiste plaats gaan dragen. Het is de discussie over normen en waarden, over het herstel van gemeenschapszin, van burgerzin, het zijn de verhalen over burgers die niet alleen rechten hebben, maar ook plichten. Het is het gesomber over normvervaging en calculerende burgers dat regelmatig uit de monden van politici en sociale wetenschappers te beluisteren valt.

Zonder veel tastbaar resultaat overigens. Dat komt omdat er in deze verhalen iets fundamenteels mis gaat. Er wordt een algemene morele diskwalificatie van het handelen van burgers gegeven zonder specifiek te zijn, zonder de omstandigheden en alle actoren in de beschouwing te betrekken. Want waar gaat het eigenlijk over? Toch niet om psychologische eigenschappen van burgers, maar om heel concrete praktijken van handelen. Zo kun je het feit dat veel metroreizigers in Amsterdam zonder kaartje reizen wel als een morele ondeugd van de metrogangers afschilderen, als een overtuigend bewijs van calculerend burgerschap, maar wie tegelijkertijd de mogelijkheden om een kaartje te kopen en te kunnen afstempelen in de metro tot een minimum terugbrengt, roept de problemen natuurlijk over zichzelf af. Wat in dat geval ontbreekt is, zoals Hans Achterhuis het treffend omschreef: 'niet de publieke moraal, maar de materiële voorwaarden om moreel te handelen. Het klaphek bij de metro is een dringende uitnodiging tot fatsoenlijk gedrag, die natuurlijk, daar moeten we ons geen illusies overmaken, door echte kwaadwillenden altijd gesaboteerd zal worden.'⁴

Wie het fenomeen calculerende burgers vanuit dit perspectief beschouwt, komt tot een heel ander verhaal dan dat we doorgaans in de krant lezen. Moreel handelen is dan niet een eigenschap die burgers al dan niet bezitten, dan wel in toenemende mate zijn kwijtgeraakt; de aanwezigheid van een publieke moraal is eerder een resultante van het handelen van de overheid. De overheid en de publieke sector moeten in de materiële voorwaarden daartoe voorzien: tourniquets bij de metro, conducteurs op de tram, politieagenten op straat. Moreel handelen is iets wat gestuurd kan worden. De publieke moraal is dus geen in individuen neergedaalde deugd, zoals in het zorgelijke gemoraliseer over de calculerende burger impliciet wordt verondersteld, maar een resultaat van een interactie tussen de burgers en functionarissen (of apparaten, zoals de tourniquets) die het publieke belang vertegenwoordigen. In dat opzicht lijden wij niet aan een gebrek aan burgerzin of aan gemankeerde normen en waarden, maar vooral aan een gebrek aan 'overheidszin', aan een instantie die consequent de voorwaarden stimuleert om ook in de praktijk moreel te kunnen handelen.

De bureaucratische correctie

Een tweede vorm van correctie noem ik de bureaucratische correctie. Die komt overigens niet alleen voort uit onvrede met de cultuur van afzijdigheid, maar ook met

⁴.Hans Achterhuis, 'De moralisering van apparaten', in: *Socialisme & Democratie*, jrg. 52, nr. 1, 1995, p. 8.

wat ik de bureaucratiseringsparadox van de verzorgingsstaat noem.⁵ Die paradox luidt: naarmate verzorgingsstaat-organisaties groter worden en meer specialistische vaardigheden omspannen, dreigt de oorsprong van deze organisaties steeds verder uit beeld te raken en het primaire handwerk uit de gratie van de professionals in die organisatie. Dat is de reden waarom het zoveel moeite kost om voldoende politie-agenten op straat te krijgen, niemand binnen vervoersbedrijven er voor voelt om conducteur op de tram te worden, er op de arbeidsbureaus niets meer wordt gedaan voor langdurig werklozen, de sociaal-psychiatrie het ondergeschoven kindje van de Riaggs is, de grootste knuppel uit het personeelsbestand van de verslavingszorg methadon mag gaan uitdelen, om maar een paar voorbeelden te noemen. De cultuur van non-interventie, van het afzijdighouden is hier nog eens versterkt door organisatorische processen van specialisering en bureaucratisering, waardoor het vuile werk van de verzorgingsstaat, zeg maar: de frontprofessionaliteit, onderaan de statusladder terecht is gekomen.

Maar dat gemis doet zich wel gevoelen, er wordt geklaagd over de afwezigheid van de politie, er wordt geklaagd over de afwezigheid van de arbeidsbemiddelaars als het gaat om de meest kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt, er wordt geklaagd over de inertie van de psychiatrie als er iemand in de buurt door het lint gaat, er wordt geklaagd over het trage beheer van de openbare ruimte, er wordt geklaagd over de ontoegankelijkheid en stroperigheid van grote verzorgingsstaat-instellingen.

De correctie die daar in die instellingen en door de overheid nu op gemaakt wordt is dat er op allerlei manieren halffabrikaat-professionals worden geworven om het vuile werk toch maar op te pakken. De politie brengt via verkorte opleidingen een nieuw arsenaal straatsurveillanten, een soort semi-dienders, op straat, in het onderwijs moeten onderwijs-assistenten de leerkrachten gaan ondersteunen, banenpoolers moeten het fysieke beheer van de ruimte weer nieuw leven inblazen doen in de vorm van allerlei soorten toezichthouders, buurtconcierges, stadswachten, parkwachten, zeg maar de Melkert-banen 1 t/m 3 moeten in de leemte van de non-interventie-overheid gaan voorzien.

Nu is daar op zich niets tegen, maar het eigenlijk bureaucratisch-politieke probleem: het systematisch onderwaarden en marginaliseren van frontprofessionaliteit in de hitte van de samenleving, van overheidswerkers die met hun voeten in de stront durven te staan, aan dat probleem wordt met Melkert 1 t/m 3 niets gedaan. Dat maakt deze vorm van correctie bureaucratisch. Er wordt niets veranderd, er wordt aan het bestaande bureaucratische bouwwerk slechts iets (doorgaans in een tijdelijke projectvorm) toegevoegd.

Met als triest gevolg dat de cultuur van afzijdigheid in combinatie met verbureaucratisering van de zorgapparaten er toe leidt dat het moeilijkste werk, de frontprofessionaliteit, de directe contactfunctie tussen diensten en burgers, in toenemende mate aan de zwaksten op de arbeidsmarkt wordt toevertrouwd. Of dat de kwaliteit van de overheidszorg en de publieke dienstverlening nu echt zoveel ten goede zal komen moet toch worden betwijfeld.

⁵.Zie voor uitvoeriger omschrijving van deze paradox het essay: 'Het vuile werk van de verzorgingsstaat', in: Jos van der Lans, *De onzichtbare samenleving - beschouwingen over publieke moraal*. NIZW, Utrecht 1995. Een adequate samenvatting van dit essay staat te lezen in de recensie van dit boek van de hand van René Cuperus in het mei-nummer van *Socialisme & Democratie*, pp. 303-307.

De professionele correctie

Er is nog een derde correctie in de maak op de cultuur van afzijdigheid, op het onuitgesproken taboe op rechtstreeksheid, op de neiging om van problemen weg te lopen, en dat is de professionele correctie. Dat is opnieuw gaan bewegen in de frontlinies van de samenleving door professionals in de brede overheidsdienstverlening, maar ook door ambtenaren, politici en bestuurders. Dat is het bewust de problemen opzoeken, het bemoeien als het ware herintegreren in de professionele praktijk, actief interveniëren weer als professionele (politieke, bestuurlijke) kunde gaan zien. Dat is een vorm van professionele correctie, omdat het niet om abstracte waarden gaat, of om niet nader gespecificeerde burgers, maar om het veranderen van het praktisch handelen van professionele overheidsdienaren in de meest ruime zin van het woord. Die correctie is langzaam maar zeker veld aan het winnen.

Wie bereid is om verder te kijken dan 'Den Haag' of de pagina's van de landelijke kwaliteitskranten kan voorbeelden genoeg vinden. Binnen het lokale openbaar bestuur bijvoorbeeld, waarin ambtenaren, politici en bestuurders zich met behulp van bestuurlijke vernieuwingsprojecten andere rollen aanmeten en andere omgangsvormen met burgers tot stand proberen te brengen.⁶ Dat is op zich nog geen breuk met de cultuur van afzijdigheid, want politici kunnen onder de noemer van bestuurlijke vernieuwing ook voor beslissingen en verantwoordelijkheden weglopen. Maar dat neemt niet weg dat het in veel gevallen een goede eerste stap is: het bestuur treedt uit zijn cocon en gaat de dialoog met de werkelijkheid aan, waarbij gezocht wordt naar een nieuwe verhouding tussen luisteren en overtuigen. Het is zeker geen toeval dat de meeste experimenten met betrekking tot bestuurlijke vernieuwing betrekking hebben op het beheer, de herinrichting of vormgeving van de openbare ruimte. Wat dat betreft is bestuurlijke vernieuwing een interessante poging om een door de cultuur van afzijdigheid braakliggend terrein te herbezetten.

Maar er zijn meer voorbeelden van professionele correctie. Neem de arbeidsbemiddeling. Na de massieve kritiek op de inertie van de arbeidsbureaus gaan de luiken steeds vaker open en trekken de bemiddelaars in toenemende mate er op uit om actief te bemiddelen tussen vraag en aanbod. Of het welzijnswerk, waar de professionals weer durven aan te bellen en onder de noemer van 'activering' op menig congres hun professionaliteit aan het herijken zijn. Potentiële conflicten in buurten en straten worden niet langer op hun beloop gelaten, maar vormen object van professionele interventies in de micro-wereld van straat, buurt of portiek. Wat tien jaar geleden ondenkbaar was, wordt langzaam maar zeker weer een traditie: portiekgesprekken en leefregelprojecten - een moderne individualist krijgt al koude rillingen bij het aanhoren van de woorden, maar in de rauwe praktijk van veel buurten blijken het nuttige instrumenten om de cultuur van afzijdigheid en het daarbij horende gebrek aan onderlinge communicatie te doorbreken. Of in de geestelijke gezondheidszorg waar - het voorbeeld wordt zelfs al een beetje afgezaagd - de sociale psychiatrie via bemoeizorg-projecten zowaar op de weg terug lijkt. Of in de politiezorg, waar in een aantal gevallen - bijvoorbeeld in het Amsterdamse stadsdeel de Baarsjes rondom het Mercatorplein - door een consequente inzet van mensen en middelen en in samenwerking tussen verschillende instanties stukken openbare ruimte

⁶.Zie voor een aardig overzicht op dit terrein: Lex Veldboer, *De inspraak voorbij*. Amsterdam, Instituut voor Publiek en Politiek 1996.

worden terugveroverd.

Wat al deze initiatieven in verschillende sectoren en werksoorten met elkaar verbindt is dat ze resultaatgericht zijn, interveniëren in concrete situaties en dat de betrokkenen door hun professionele inzet de verstarring in situaties van individuen of in gebieden doorbreken. Dat veronderstelt doorgaans wel een opvatting over professionaliteit die niet ingekaderd wordt door de bepalingen uit de CAO maar door een nieuwe melange tussen betrokkenheid bij de problemen en de professionele intuïtie om daar creatieve en gerichte initiatieven in te nemen. Al die bewegingen in verschillende dienstverlenings- en overheidssectoren werken momenteel aan een professionele correctie op de cultuur van afzijdigheid, de diep ingebakken neiging tot gedogen en afstand houden.

Hulpeloosheid

Terug naar mijn 78-jarige moeder. Zou het tafereel voor het café-restaurant in Laren anders zijn gelopen als de cultuur van afzijdigheid niet zo sterk in de hoofden van alle betrokkenen was doorgedrongen? Ik denk het wel, maar niet omdat in dat geval alle terrasgangers dan spontaan waren opgesprongen om mijn bejaarde moeder de helpende hand te bieden. Spontaan en massaal te hulp schieten zal wel altijd een illusie blijven. Veel belangrijker is dat er dan iets anders gebeurd zou zijn. Mijn moeder zou in dat geval nadat ze even aan haar fiets had gesjord zelf naar het terras zijn gewandeld om daar te vragen of er niet iemand even een handje had kunnen helpen. Het mes van de cultuur van afzijdigheid snijdt namelijk aan twee kanten. Het taboe op bemoeien leidt in een vloeiende overgang tot een taboe op hulpvragen, het taboe op bemoeien maakt in een en dezelfde beweging van mensen willoze slachtoffers die niet alleen niet snel geholpen worden, maar die zich daadwerkelijk hulpeloos gaan opstellen.

Dat is precies ook wat er met mijn moeder gebeurde. Want toen ze haar verhaal verteld had, vroeg ik haar natuurlijk: waarom ze niet een van die luie terraszitters gevraagd had om haar te helpen. Ze reageerde met een wegwerpgebaar: 'Ach zoiets doe je toch niet, dat moeten de mensen spontaan doen.' Zo diep heeft de cultuur van afzijdigheid zich in ons bewustzijn genesteld: het is niet alleen zo dat je je niet zomaar met anderen bemoeit, nee, je vraagt ook geen hulp aan vreemden, dat 'doe je niet' om in de woorden van mijn moeder te spreken. Je als hulpeloos tegen vreemden bekennen is al even schaamtevol als je met een vreemd iemand bemoeien. Het zijn keerzijden van dezelfde medaille. Het doorbreken van het taboe op bemoeien, betekent dus ook het doorbreken van dit gevoel van hulpeloosheid, van die hulpeloze slachtoffersrol.

Nu is het niet de eerste keer dat ik deze boodschap verkondig. Hetzelfde verhaal ligt in grote lijnen ook ten grondslag aan het pamflet *Naar een modern paternalisme* dat ik samen met Paul Kuypers in de lente van 1994 heb uitgebracht.⁷ Ook in dat pamflet wordt al gepleit voor een 'nieuwe professionele invulling van een gegeven dat wij tot de kern van de Nederlandse verzorgingsstaat blijven rekenen - het uitgangspunt dat niemand aan zijn lot wordt overgelaten. En dat betekent inderdaad bemoeien,

⁷.Paul Kuypers en Jos van der Lans, *Naar een modern paternalisme - over de noodzaak van sociaal beleid*. De Balie, Amsterdam 1994.

opzoeken, meegaan, aanbellen, regelen en sturen en niet (professioneel) wachten tot het te laat is.'

Deze zin is niet alleen de meest geciteerde zin uit het pamflet geworden, het is ook de zin waar de critici eens goed voor gingen zitten. Wat is dat nu, vroegen zij zich hardop af, moeten we terug naar de eerste helft van deze eeuw, toen woninginspecteurs de maat van het fatsoen kwamen meten bij arbeidersgezinnen? Of naar de jaren veertig en vijftig toen onmaatschappelijkheidsbestrijders de zedenverwilderde arbeiders de les kwamen lezen? Of naar de jaren zeventig toen gepolitiseerde welzijnswerkers aan de deur leurdten met de revolutie? Hebben we, zo vatte de hoogleraar Van der Laan het nog eens samen, dan niets opgestoken van de 'massieve kritiek in de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig op het disciplinerende en bevoogdende karakter van allerlei zorg- en welzijnsarrangementen'?⁸

Afkeer van bemoeials

Het is een beetje flauw om de felheid waarmee meer verplichtende en activerende vormen van zorg- en dienstverlening bestreden worden als een bewijs op te voeren van de mate waarin de cultuur van afzijdigheid bezit heeft genomen van het beleidsmatige en intellectuele denken in Nederland. Maar de critici geven daar wel alle reden toe. Want veel verder dan de beproefde methode van *guilt by association* komen ze niet. Omdat de professionele bemoeienis in het verleden moralistisch, bevoogdend en betuttelend was, zullen hedendaagse bemoeizorgers en sociale 'activeerders' dat ook wel zijn. Wat vroeger fout was, is het nu nog steeds. Punt.

Wat bewijst deze redenering meer dan een diepgewortelde afkeer van opdringerige bemoeials? Het begint al met een foute veronderstelling dat vroeger en nu hetzelfde zijn. Enige inspanning om historische verschillen te zien wordt niet getoost, geen enkele moeite wordt gedaan om de situaties en personen in ogenschouw te nemen waarvoor de cultuur van afzijdigheid doorbroken moet worden. Men verwoordt eigenlijk voornamelijk de rillingen op de eigen rug bij het aanhoren van een soort bemoeienis met mensen die niet strookt met het (zelf)beeld van autonome, zelfbeschikkende individuen. Dus roept men die tot de verbeelding sprekende spookbeelden uit het verleden op (fatsoensrakers, moralisten en onmaatschappelijkheidsbestrijders) die ook al in de jaren zestig en zeventig hebben geholpen om de cultuur van afzijdigheid in zadel te helpen.

Dat we inmiddels in een heel andere wereld leven lijkt daarbij niet meer van belang. Want in de professionele correctie op de cultuur van afzijdigheid gaat het natuurlijk helemaal niet om het door de voordeur persen van mentale hygiëne, fatsoen of zedenbesef zoals dat in het verleden het geval was. Het gaat veeleer om een tegenovergestelde beweging. In plaats van van-buiten-naar-binnen, gaat het nu om van-binnen-naar-buiten. Het gaat om het leggen van verbindingen tussen het individuele bestaan en het sociale bestaan, tussen de private sfeer en de publieke sfeer, omdat het juist in die schakeling tussen die twee sferen voor veel groepen en in veel stedelijke gebieden stagnatie dreigt.

⁸.Geert van der Laan, 'Naar een postmodern paternalisme', in: *Tijdschrift voor de sociale sector*, jrg. 48, nr.4, april 1994. Een uitvoerige reactie op deze kritiekpunten staat te lezen in het essay: 'De kwestie bemoeizorg - professionals, individualiteit en modern paternalisme', in: Jos van der Lans, *De onzichtbare samenleving*, a.w., pp. 88-101.

Architectuur van het sociale

Een groeiende groep mensen vertoeft in een omgeving die ten prooi gevallen is aan de cultuur van afzijdigheid, die niet op je erbij halen ingericht is. Voor hen is het sociale, hun leefomgeving, hun buurt, een onzeker terrein geworden, waar ze bovendien in toenemende mate gevoelens van angst en onveiligheid op projecteren. De moderne - geïndividualiseerde - samenleving heeft vermoedelijk het sterkst huisgehouden in de onmiddellijke sociale omgeving van het individu. De verschuiving die in die microsfeer is opgetreden, komt bovendien het hardst aan als het individu bovendien op zichzelf wordt teruggeworpen, als hij/zij alleenstaand is, of zonder werk is, of weduwnaar wordt met verre familieleden. Dan dreigt voor een groeiende groep mensen een soort gevangenschap in eigen huis: eenzaamheid, isolement, onzekerheid.

Waar het in sociale politiek voortdurend om zou moeten draaien, is het op ganghouden van beweging waardoor verstarring in die situatie voorkomt. Dat kan niet, of niet alleen, via beleidsnota's, via onderzoekers, via enquêtes, via beleidsinstellingsplannen, of via ander goed bedoeld papierwerk, dat vraagt om gerichte interventies en zichtbare aanwezigheid in de frontlinies van de samenleving. Dat wil zeggen op die plaatsen waar verhoudingen zijn vastgelopen, waarin het eigen oplossend vermogen van bewoners en andere betrokkenen afwezig is, of zelfs destructieve vormen heeft aangenomen. Dat vraagt dus ook om professionals die niet alleen achter hun bureau hun werk verzetten, maar vooral ook daarbuiten, die zich thuisvoelen in de rauwe werkelijkheid van het leven van alledag, die kunnen organiseren, mobiliseren, overtuigen en enthousiasmeren. Dat is een - niet afzijdige - professionele competentie die ingezet moet worden om vastgelopen individuen vlot te trekken, om nieuwe verbindingen te leggen en perspectieven te ontwikkelen.

Wat, met andere woorden, nodig is, is een nieuwe architectuur van het sociale. Immers, zoals architecten op een creatieve manier materiaal en opvattingen moeten combineren in een ontwerp van een gebouw dat past binnen de eisen van de tijd en dat toch elke keer anders is, zo moeten de hedendaagse sociale 'professionals' (en dat moet zeer ruim worden opgevat: politici, dienstverleners van allerhande instanties, welzijnswerkers, politie-agenten, et cetera) behoeften van mensen met elkaar in verbinding weten te brengen voor de bouw - en voor het permanente onderhoud van - een sociale infrastructuur. Dat vereist naast kordate initiatieven vooral veel fantasie en verbeelding en vooral de mogelijkheid om over mogelijke ontwerpen te discussiëren. Dat is een fantasie en verbeeldingskracht die niet alleen vanuit zoiets als lokaal welzijnswerk moet worden opgebracht, maar ook vanuit de politiek en de ambtenarij. Het gaat om ontwerpen waarvoor men elkaar (burgers, werkers en diensten) enthousiast moet kunnen maken.

Dat klinkt misschien abstract. Maar dat is het niet, want in de praktijk gebeurt er, zoals gezegd, al veel wat onder deze nieuwe noemers begrepen kan worden. Veel sociale vernieuwingsprojecten zijn wat dat betreft een goede stap in de richting. Maar het zijn initiatieven zonder samenhang die in de publiciteit onderbelicht blijven. Het zijn bewegingen in de buitenfilialen van de verzorgingsstaat die in het hart van de overheidsdiensten en grote zorginstellingen vooralsnog niet doorklinken. Dat hoeft ook geen verbazing te wekken. Want welke grote politieke partijen zouden uit die versnipperde beweging van professionele correctie een politiek programma kunnen articuleren? Er dienen zich op dat niveau helaas maar weinig kandidaten aan. Een politiek offensief tegen de cultuur van afzijdigheid verdraagt zich immers uiterst moeizaam met beleidsmatige noties over de terugtrekkende overheid, over het-

overlaten-aan-de-markt, over besturen op afstand, over vraaggericht werken. Het staat ook haaks op een vertechnocratiseerde overheidscultuur, waarin getallen heilig zijn en voor elk uitgegeven gulden een output-grafiek moet worden ontworpen.

Sociaal-democratische traditie

Een politiek offensief tegen de cultuur van afzijdigheid vraagt om een vorm van besturen de buiten de bekende paden treedt, zo'n offensief vraagt om politici die in een open debat treden op de werkvloer van de samenleving (waarmee iets wezenlijk anders wordt bedoeld dan het obligate 'de wijken in' dat na verkiezingsnederlagen stevast uit de monden van politici opklinkt), het vraagt om het reanimeren van het overheidshandelen, het vraagt in plaats van de huidige 'ontvlechting' juist om een nieuw soort vervlechting van overheid en publieke dienstverlening met de samenleving en het vraagt om ambtenaren die niet alleen in beleid grossieren, maar ook met burgers kunnen omgaan.

Voorlopig is dat echter nog toekomstmuziek, waarvan de eerste composities momenteel links en rechts in het land beproefd worden. In het huidige politiek-ideologische *discours* domineren voorsnog die twee andere vormen van correctie op de cultuur van afzijdigheid: de pedagogische, met het gehamer op normen, waarden en fatsoen, waar zich onlangs ook de VVD bij aangesloten heeft, en de bureaucratische, waarin de cultuur van afzijdigheid als een werkgelegenheidsprobleem wordt gedefinieerd.

Die denkkaders draaien beide om de kern van het probleem heen. Het probleem is immers niet de deficiënte mentale toestand van de moderne burgers of het tekort aan 'werk, werk en nog eens werk' - hoe waar dat op zichzelf ook is -, maar het probleem ligt in de door de cultuur van afzijdigheid ontstane onduidelijkheid over de wijze waarop de overheid en de politiek zich tot het sociale en publieke domein verhouden. Die onduidelijkheid moet worden bestreden en wat ligt meer voor de hand dan dat sociaal-democraten, als ex-kampioenen van het maakbaarheidsdenken, daar het voortouw in nemen. De partij die in het verleden gedragen is door bevlogen onderwijzers als Theo Thijssen, gedreven psychiaters als Querido en recht-op-het-doel-afkoersende politici als Jan Schaefer is historisch de meest aangewezen instantie om de vele dragers van de professionele correctie ook op politiek niveau perspectief te bieden.

Maar dat vereist wel een andere taal dan de taal van de technocratie waarin nogal wat sociaal-democratische politici en bestuurders momenteel uitblinken. Wat dat betreft zouden sociaal-democraten zich kunnen laten inspireren door het dit jaar jubilerende Humanistisch Verbond. Dwars tegen de individualistische tijdgeest in heeft het Humanistisch Verbond ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan een 'bemoei-je-ermee-prijs' uitgeschreven.⁹ Volgens het Humanistisch Verbond is er juist in deze tijd volop aanleiding tot zo'n prijs: 'Nederland ziet zichzelf graag als het tolerantste land ter wereld. Dat is gemakkelijk gezegd, maar wat betekent tolerantie nog? Als tolerantie ter sprake komt, is de reactie vaak: gediscrimineerd wordt hier toch niet of nauwelijks? Iedereen is toch vrij om te doen en laten wat hij wil, zolang

⁹.De prijs is uitgeschreven voor al die vrijwilligersprojecten die 'tolerantie in de praktijk brengen'. Inzendingen worden tot 1 oktober geaccepteerd. Voor meer informatie kan men terecht bij het Humanistisch Verbond, tel.: 030.2392100.

hij anderen maar met rust laat? Dat klopt, maar de toevoeging "met rust laten", zegt meteen iets over de keerzijde van deze tolerantie. In de praktijk betekent het vaak: "Ik bemoei niet met jouw zaken, bemoei jij je niet met de mijne." *Zo lijkt* de ander recht van bestaan te hebben, maar in feite wordt niet naar hem omgekeken. Dat is geen accepteren, maar simpelweg negeren. En dan is het nog maar een kleine stap naar intolerantie. (...)

Een samenleving bestaat bij de gratie van onderlinge bemoeienis. Daarbij gaat het om bemoeienis vanuit respect en openheid, het gaat er niet om anderen te bekeren of te beknotten. Alleen als mensen zich om elkaar bekommeren en proberen van elkaar te leren, kan een samenleving gedijen. Tolerantie is geen eigenschap die iemand nu eenmaal heeft en waarmee hij tevreden achterover kan leunen. Tolerantie moet blijken uit iemands daden. Het is een activiteit en ze moet keer op keer worden bewezen. Tolerantie betekent ook de eigen opvattingen en het eigen gedrag ter discussie stellen. Het vraagt om een actieve open houding in de omgang met anderen. Op deze manier is tolerantie tegengesteld aan onverschilligheid: wie tolereert bemoeit zich juist wel met anderen.'

In feite verwoordt het Humanistische Verbond hier het beste uit de sociaal-democratische traditie. Het wordt tijd dat sociaal-democraten dat ook weer zelf gaan doen.

www.josvdlans.nl